

Pacnerová, Ludmila

L-ová přičestí ve staré češtině : (ve smyslu modálním a pasivním)

In: *Otázky slovanské syntaxe. III, Sborník symposia "Modální výstavba výpovědi v slovanských jazycích"*, Brno 27.-30. září 1971. Vyd. 1. Brno: Universita J.E. Purkyně, 1973, pp. 377-379

Stable URL (handle): <https://hdl.handle.net/11222.digilib/120893>

Access Date: 27. 11. 2024

Version: 20220831

Terms of use: Digital Library of the Faculty of Arts, Masaryk University provides access to digitized documents strictly for personal use, unless otherwise specified.

L-OVÁ PRÍČESTÍ VE STARÉ ČEŠTINĚ
(VE SMYSLU MODÁLNÍM A PASÍVNÍM)

R. Mrázek se ve svém diskusním příspěvku zmínil, že modální význam mají i některé prostředky slovotvorné. Chci v této souvislosti upozornit na staročeská modální adjektiva na *-lý*.

Ve staré češtině nebylo ještě ustáleno užívání adjektiv modálních (ve významu latinských adjektiv na *-bilis*), jako je tomu v češtině nové, kde tuto funkci plní většinou adjektiva na *-telný* (vedle adjektiv typu *nezlomný, nerozborný, nepřeborný* řidší jsou „kladné“ protějšky, např. *štěpný* materiál, *lomné* plochy, *orná* půda, *berná* mince, *tvárný* materiál). Kromě jim odpovídajících adjektiv na *-telný* (*neusdravitelný*), *-tedlný* (*naprositedlný*) se ve staré češtině užívalo adjektiv na *-dlný* (*věřidlný, netrpedlný*), řidčeji adjektiv na *-vý*, příp. *-ivý* (*makavý, osěživý, nepřetrpělivý*), *-itý* (*neobsěžitý*), ojedinele i jiných (např. *neučlivný, nezjadovný, picí, nejiecný*), dále zadjektivizovaných příčestí *nt-ových* (*nedověřící = incredibilis, žádající = desiderabilis*), *m-ových* (*vidomý = visibilis*), *t-ových* (*nepohnutný = immobilis*), *n-ových* (*chválený = laudabilis*) a *l-ových* (*nestrpělý = intolerabilis*).¹ Právě tato poslední ve svém historickém vývoji jsou předmětem mého zkoumání.²

Z hlediska historického třeba rozlišovat a) adj. typu *dbalý*, která se úzce vážou na náklonnostní adj. typu řeckého *συνηλός* a latinského *credulus*. V češtině tomuto typu *dbalý* (má nadto význam ptc. prez. akt., označuje trvalou vlastnost) odpovídají např. *nevrlý, ospalý, prchlý*, stč. *jedlý* dobytek = *edax* (!), *vleklý, vzteklý* (alternují s adj. na *-ivý*, např. *mlčelivý, prchlivý, netbánilivý*); a α) adj. na *-lý* mající jen tento přítomný význam; o nich níže.

S adjektivy typu *dbalý* úzce souvisí substantivizovaná příjmení *Běhal, Dřimal, Fňukal, Fukal, Chytil, Kvapil, Loudal, Spal, Nedbal, Nemeškal* ap.; stejně tak táž nomina agentis typu *chlubil* (= *chlubivý*), např. *blouznil* (= *blouznivý*), *hýřil* (= *hýřivý*), *loudal* (= *loudavý*), *povídál* (= *povídavý*), *tlachal* (= *tlachavý*), *žvanil* (= *žvanivý*), pod. *břídil, fňukal, kýval, lísal, plácal, prášil*.

¹ Uvedené staročeské příklady jsem převzala z článku B. Havránka, *Příspěvek k tvoření slov ve spisovných jazycích slovanských (Adjektiva s významem latinských adjektiv na -bilis)*, sb. Studie o spisovném jazyce, Praha 1963, 265–281, a z Gebauerovy *Historické mluvnice jazyka českého* IV, Praha 1929, 587nn.

² Materiál k práci jsem získala především v lexikálním archivu stč. slovníku ÚJČ ČSAV v Praze, dále ze *Slovníku staročeského* od J. Gebauera, ze slovníku Jungmannova a Kottova, slovníků k edicím stč. památek, prací M. Dokulila, I. Němce, z mluvnice Havránkovy–Jedličkovy, Trávníčkovy, Šmilauerovy, Kopečného a z Kopečného přednášky o slovanském perfektu, přednesené letošního roku v Jazykovědném sdružení při zpracování jsem se přidržela pojetí F. Kopečného.

α) Dosti často jsou doloženy tyto útvary shodné formou s *l*-ovým přičestím ve významu ptc. prez. akt. typu *kvetlý* (= kvetoucí), a to ve staré češtině, např.: *minulý* (= pomíjející), *nepřestálý* (= nepřestávající), *opilý* (= opíjející, opojný), *povislý* (= visící), dále *pohynulý* za latinské *periens*, *zavinilý peccans*, *obmeškalý negligens*, *chřadlý tabescens*, *umělý sciens*. Je zajímavé, že sem lze zařadit i *mělý* (stojící jinak v našem modálním kontextu: dílo *vyjítí mělé* = mající vyjítí, opus edendum). V nové češtině se vyskytují výjimečně, např. *vleklá krize*, *dlouhotrvale války* (Palacký); též adj. *zoufalý*, dále *bdělý*, *odlehlý*, *převislý*, *přilehlý*, *skvělý*, *smělý*, *stálý*, *táhlý*, *uznalý*, *závislý*, *zběhlý* (= zkušený, znalý), *znalý*, *zbylý*.

Pozn.: Alternují s ptc. *nt*-ovými a s ptc. *n*-ovými, např. *tlučenému* (= tlukoucímu) otevřu, *oklamaná* (= klamavá, klamná, klamoucí) zpráva.

Rady *nepřestávalý* | *nepřestálý* | *nepřestavný* | *nepřestávající* | *nepřestanuící* | *nepřestanný* | *nepřestanlivý*; *neskonalý* | *neskonající* | *neskonaný*; *nesrovnalý* | *nesrovnající* svědčí o těsném sousedství obou typů, a) i α).

aa) *L*-ová adjektiva mohou tedy už ze svého náklonnostního východiska mít též význam latinských adjektiv na *-bilis*, tj. prez. pas., možnostní typ *žádalý* desiderabilis. Jejich užívání bylo živé ve staré češtině, v nové jsou pouze zbytky. Příklady ze staré češtiny:³ *jedlé* a *pilé* věci (proti tomu: *jedlý* dobytek edax, viz výše), hrubý a *nejedlý* pokrm (stč. *nejedlý* jen v tomto významu „možnostním“ — zdá se, že *jedlý* v tomto významu je dekompozice z *nejedlý*, kdežto *jedlý* edax je původní a vlastní význam); vysokost *nedosáhlá*; *nedošlé* cesty; *neminulá* spravedlnost; srdce *neoptalé* inscrutable, soudové *neoptalí*; *neodehnaná* moc; koruna *nepohynulá* immarcescibilis; *nepotuchlá* světlost; *neproniklé* impenetrabile (proti tomu: rány *proniklé* nebo *neproniklé* = neproniknuvší); *neuvadlé* svědectvie immarcescibilis; *pohynulý* život (= pomíjitelný); *nepřešlé* pustiny (= které nelze přejít); dřevo *nehnilé* imputrabile, srv. stsl. *negnilo* dřevo (může mít i význam ptc. prez. akt., který těsně sousedí); *nesvědčilý* instabilis. Alternují s ptc. *m*-obvými, např. *vidomý*, *nevidomý*, *nt*-ovými, např. *vidující*, *nevidující*, *n*-ovými a *t*-ovými, např. *chválené* jmé laudabile, *neuhašený* oheň inextinguibilis, *nenabytá* škoda, *nedobytý* inexpugnabilis. Někdy můžeme doložit pro jeden latinský výraz celou řadu adjektiv — srv. výše u významu ptc. prez. akt. —, která svědčí o úporném boji českého překladatele o výraz. Na to upozornil už B. Havránek ve svém *Příspěvku ...*,⁴ kde uvádí řadu: *ne(s)stihlý* | *nestihnulý* | *nestihnutedlný* | *nestihnutý* | *nestihnutný* | *nestižedlný* | *nestižený* | *nestižitelný*; dále je možno uvést řady: *nestrpělý* | *nestrpě(d)lný* | *nestrpělite(d)lný* | *nestrpělivý*; *nedomnělý* | *nedomněný* | *nedomnitý*; *neo(b)sáhlý* | *neobsěžený* | *neobsěžitelný* | *neobsěžítý* | *neobsěživý* | *neobsěžný*; *nepřemohlý* | *nepřemohující*.

b) Když se stará *l*-ová přičestí paradigmaticizovala v perfektivních tvarech (typ *dalъ jesmь*), ztratila během doby svůj původní přičestový charakter, zejména v jazycích, kde se toto perfektum syntetizovalo, tedy i v češtině,⁵ a z *l*-ového přičestí se staly pouze základy préterita, „*l*-ové tvary“,⁶ které spolu s partikullemi podobnými co do grafiky sponovému slovesu tvoří české pré-

³ Uvádím zde pouze výběr z úplného materiálu.

⁴ Viz pozn. 1, 268.

⁵ B. Havránek, *Genera verbi v slovanských jazycích* I, Praha 1928, 183.

⁶ F. Kopečný, *Základy české skladby*, Praha 1958, 93n.

teritum. (Skutečná *l*-ová přičestí jsou slovesná adjektiva stavová⁷, vyskytující se v češtině pouze ve složeném tvaru, např. *spadlý*, viz níže.) S tímto *l*-ovým základem präterita úzce významově souvisejí substantivizovaná adjektiva náklonnostní typu *Běhal* a nomina agentis typu *chlubil*, o nichž bylo pojednáno výše.

Z paradigmaticizovaných přičestí vznikla jednak adjektiva s minulým významem typu *zralý*, *dospělý* a jednak nová přičestí, paradigmaticizovaná jen v některých dialektických a jistých sémantických okruzích, a to aktivní od sloves netranzitivních, např. *spadlý*, *rozkvetlý*, *vyteklý*, *zběhlý* (= ten, kdo zběhl⁸), a pasívní od sloves tranzitivních, např. spis. *vbodlý*, *svléklý*, *natrhlý*, *zachytlý*; arch. *odehnalý*, *odtrhlý*, *zdědilý*, *vyženilý* (kdežto *nepřemožilý* je adj. přez. pas. s významem *-bilis*, tvořené nějakou analogií, se synonymy *nepřemohlý* / *nepřemožený*); dial. *rozeplý*, *vyplý*, *zapíchlý*, *dojedlý* (= dojedený nebo akt. dojedší). Tvary typu *dokonalý*, *posedlý*, *zavilý*... mají už charakter adjektiv.

V nové češtině mohou mít *l*-ové útvary na *-lý* tyto hlavní významy:

a) „minulý“ činný, např. *spadlý* (= ten, který spadl), *rozkvetlý*, *zešedivělý* atd.; s nimi alternují přičestí *n*-ová a *t*-ová, např. *napadaný* sníh, nář. *přijitý*, *odejitý* (toto jsou vlastní *l*-ová přičestí);

b) „minulý“ pasívní, např. *zachovalý*, *rodilý*, zejména v jazyce lidovém: máčka je *dojedlá*, seknice je *udrhlá*; alternují s přičestími *n*-ovými, *t*-ovými, např. *vyžehlený*, *zabitý*;

c) řidčeji pasívně modální, např. *jedlý*, *nejedlý*, *nenadálý*, *neobsáhlý* (proti tomu *obsáhlý* má význam „obsahující“), *nepostihlý*, *nevystihlý* (s nimi alternující pte. *n*-ová a *t*-ová typu stč. *chválené* jmě, *nenabytá* škoda; *nt*-ová typu *vidúci* a *m*-ová typu *vidomý* v nové češtině nejsou);

d) přítomný význam typu stč. *kvetlý* (= kvetoucí) se zachoval jenom v několika adjektivech označujících trvalou vlastnost, typ *dbalý* (= dbající), např. *trvalý* (= trvající), *lesklý* (= lesknoucí se), která vypadají jako odvozená z přičestí, ale jsou geneticky starší.

⁷ F. Trávníček, *Mluvnice spisovné češtiny II*, Praha 1951, 1417 je řadí mezi dějová.

⁸ Proti tomu adjektivum *zběhlý* (= ten, kdo v tom umí chodit) souvisí se starším přítomným významem *l*-ových útvarů.

